

Отримано: 11 лютого 2019 р.

Прорецензовано: 25 лютого 2019 р.

Прийнято до друку: 1 березня 2019 р.

e-mail: super-bravo@ukr.net

DOI: 10.25264/2519-2558-2019-5(73)-157-160

Нестерук С. М. Віктимізація в п'єсі братів Преснякових «Тероризм». Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: серія «Філологія». Острог: Вид-во НаУОА, 2019. Вип. 5(73), березень. С. 157–160.

УДК 821.161.1–2.09

Нестерук Сніжана Миколаївна,
кандидат філологічних наук, доцент кафедри теорії та історії зарубіжної літератури,
Рівненський державний гуманітарний університет**ВІКТИМІЗАЦІЯ В П'ЄСІ БРАТІВ ПРЕСНЯКОВИХ «ТЕРОРИЗМ»**

Стаття присвячена дослідженню віктимізації як деструктивного процесу, котрий базується на проблемах професійної та рольової соціологізації, фізіологічних особливостях, стані психіки особистості, і демонструє тісний зв'язок між жертвою та її ворогом.

У творі виділено декілька типів жертв: «пасіонарні жертви», «жертви-провокатори», «дефензивні» жертви, «рикошетні жертви». З'ясовано, що віктимність посилюється через ситуацію/момент, який провокує або нівелює злочинну поведінку, спільність взаємної агресії, що пронизує публічний/приватний простір, виконання певної соціальної ролі.

Ключові слова: віктимність, віктимізація, пасіонарна жертва, «дефензивна» жертва, рикошетна жертва, реконструкція, ворог.

Snizhana Nesteruk,PhD in Philology, an assistant professor of the Theory and the History of the World Literature department
of Rivne State University of the Humanities**VICTIMIZATION IN THE PLAY “TERRORISM” BY PRESNYAKOV BROTHERS**

The article is dedicated to the study of victimization as a destructive process, which is based on the problems of professional and role socialization, physiological characteristics and the state of the psyche of the individual, and which demonstrates the close connection between the victim and the enemy.

In the course of the research, it was established that the play “Terrorism” by Vladimir and Oleg Presnyakov focuses on a peculiar hero – a rather self-centered “innocent victim”, presented as a passive observer who acts automatically, and tries to avoid conflict.

The main reason for the construction of the “victim” image by Presnyakov brothers is the latent desire of the subject to create a favorable situation in order to achieve the goal. The victimization mechanism is associated with incorrect interpretation of events, the emersion of false motivation and the erroneous strategic goal of the character.

The work distinguishes several types of victims, such as “passionate victims”, “provocative victims”, “defensive victims”, and “ricochet victims”. It is proved that in a critical situation, the determination of the behavior of the “passionate victim” involves the deconstruction of the “enemy” image that undergoes several stages, namely actualization, “privatization”, and de-heroization. The victim’s behavior in the “defensive” type is conditioned by the internalization, while the “ricochet” type behavior is projected through the accidental appearance at a crime scene, material damage, severe moral suffering, and the negative impact of the committed criminal acts.

It has been found that victimization is exacerbated by a situation/moment that provokes or alleviates criminal behavior, the commonality of mutual aggression that penetrates the public/private space, and the subject’s performance of a particular social role.

Key words: victim, victimization, “passionate victim”, “defensive victim”, “ricochet victim”, reconstruction, enemy.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями

Людство зіштовхнулося у XXI столітті з глобальними за масштабами, непередбачуваними за наслідками суспільно-політичними викликами, серед яких не останню роль займає проблема тероризму. Поведінкою жертв цього явища цікавляться різні галузі науки: від релігієзнавства, психології, філософії до юриспруденції.

У поле зору світової літератури (П. Теру «Сімейний арсенал», П. Остер «Левіафан», Т. Робінс «Натюрморт с дятлом», К. Кізі «Пісня рибалки», Ф. Рот «Американська пастораль», Дж. Ле Карре «Особливо небезпечний») й драматургії зокрема (В і О. Преснякови, С. Мрожек, Д. Келі), широкий спектр зазначеної проблеми потрапив завдяки універсальності явища. Адже не секрет, що ситуації в Парижі, Солсбері, Грузії, Південній Осетії, театрі «Норд-Ост», в театральному центрі на Дубровці, у школі м. Беслан та інших місцях, репрезентували прошарок осіб з підвищеною віктимністю.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор. У російському гуманітарному середовищі корені й причини зображення насильства намагалися пояснити М. Липовецький і Б. Боймерс у книзі «Перформанси насильства: Літературні і театральні експерименти «Нової драми»» [8]. На думку авторів видання, драматичні тексти братів Преснякових, що належать до російської «нової нової драми», представляють насильство як змістоутворюючий елемент.

Про тотальний характер жорстокості в п'єсі «Тероризм» В і О.Преснякових розповідає й Л. Кислова у публікації «Апокаліпсис нашого часу в драматургії уральської школи». Автор приходить до узагальнення, що в п'єсах Преснякових поєднуються абсурдистські тенденції з прийомами «театру жорстокості» [5].

Серед західних фахівців найпомітнішими залишаються розвідки французького літературознавця Р. Жирара «Насилля і священне», «Цап відбивайло», «Речі приховані від створення світу», в яких знаний науковець, антрополог послідовно говорить про насилля як психофізіологічну енергію, спрагу, що долається у колективі жертвопринесенням [2; 3; 4].

Таким чином, з одного боку, можна констатувати, що на сьогодні вже напрацьовано певний теоретичний доробок щодо проблем та форм насилля, з іншого – про недостатність зробленого, з літературознавчих позицій, свідчить низка ще остаточно не розв'язаних питань.

Метою статті є розгляд і з'ясування механізму віктимізації, причин та типів жертв, що конструюють віктимологічну ситуацію.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Здавна поняття «жертви» співвідноситься з культом, який веде свій початок з Біблії. У давніх релігіях – це предмет чи жива істота, котру приносили в дар божеству [3]. Для означення даного явища Давня Греція запропонувала відповідне слово – «*rhamtosos*», а латина – *victima*. Одне із значень терміна «*rhamtosos*» – «нелюд», тобто той, хто знаходиться поза суспільством. Не деталізуючи окремі аспекти походження терміну відзначимо, що поява будь-якої жертви забезпечує мирне співіснування членів суспільства, «лікує» спільність від агресії [3], перешкоджає поодиноким спалахам насильства.

На продовження попередніх думок скажемо, що жертвою може стати будь-яка сингулярна особистість, котра страждає від насилля, невдачі й поведінка якої характеризується віктимністю.

У віктимології термін «віктимність» трактується як підвищена вірогідність стати мішенню злочинних посягань зважаючи на суб'єктивні й об'єктивні чинники [6, с. 118]. Суголосний термін – віктимізація – пояснює процес перетворення особи або соціальної спільності на жертву злочину чи результат такого процесу [11, с. 221]. Дослідження Б. Леонова, В. Василичина і С. Пирого доводить, що поява категорії жертви зумовлена двома аспектами: жертва як чинник, що впливає на хід подій та жертва як результат заподіяної злочинною шкоди [6, с. 118].

Під детермінантами механізму віктимізації будемо розуміти систему явищ і процесів, що зумовлюють підвищену вразливість людини в ситуаціях конфлікту. Цю систему конструюють причини та фактори, які, взаємодіючи один з одним, просвічують віктимологічну ситуацію.

У середині 90-х років ХХ століття на російському драматургічному олімпі з'явилися нові постаті, що засвідчили зміну поколінь митців. Серед них виокремилися Володимир та Олег Преснякови – відомі й найбільш не публічні російські драматурги. У 2002 році драматурги опублікували п'єсу «Тероризм», що була добре сприйнята критикою і тлумачиться як маніфест нового театрального покоління. П'єса відзначається дискретною структурою та відсутністю чітко вибудованого конфлікту. Шість дій твору породжують низку конфліктів: міжнародний тероризм; офісний булінг; взаємини поколінь, сімейне/расове/релігійне/сексуальне насилля, криза моральних цінностей.

Власне, в Росії на початку ХХІ століття головними причинами віктимізації стають соціально-психологічні явища і процеси, що розгортаються на загальносоціальному (руйнація СРСР, побудова «нової» Росії, тероризм, міжрасові конфлікти, релігійні війни), соціально-психологічному (реформування «нової нової драми») та особистісному рівнях. Відповідно, факторами віктимізації є стан психіки індивіда, її соціальний статус, стать жертви та інше.

У «Тероризмі» процес ескалації неприязні серед героїв підтверджує, що центральний конфлікт багаторівневий і носить субстанціальний характер. Головне осердя реалізується по лінії «герой – герой», «герой – обставини». Драматична дія має кільцеве обрамлення: вихідна ситуація залишається незмінною, підкреслюється нерозв'язність суперечностей, що її породили. Монтажна форма не просто допомагає братам Пресняковим відтворити епізоди з життя героїв, а через авторську субверсію пояснити механізм народження «дефензивного» опору.

Відомо, що акт насилля/терору включає три елементи: насильника/терориста, його жертву й осіб, що виступають об'єктом впливу. Метою такого акту є психологічний вплив на індивідів, котрі перетворюються у жертв цього діяння. Центр уваги п'єси «Тероризм» зміщений і концентрується довкола особливого героя. Як правило, він – «невинна жертва», що перебуває «в собі», пасивний спостерігач, котрий діє автоматично, і намагається ні з ким не вступати в конфлікт: «*На асфальтовій площадке появляється новий пасажир. Не обрацяя ни на кого внимания, он чётко чеканит шаг, ... на самом деле, он просто идёт к двери, которую военный заклинил своим биополем. Пассажиру, видимо, хорошо знаком этот путь, – он передвигается как бы интуитивно, глядя не вокруг, а в себя, и поэтому не замечает в окружающем ничего странного...*» [10].

Різноплановий, безособовий персонаж (Жінка, Чоловік, Працівник, Всі) братів Преснякових тонко відчуває час соціального перелому. Межова ситуація (терористичний акт), в якій опиняється Пасажир, породжує зовнішній дискомфорт, незадоволеність ситуацією і переконання про хаотичність світу й особистого життя:

Пасажир: *То есть, получается, я всюду опоздал! Как же быть?*

Пасажир 1: *Как быть?*

Пасажир 2: *Если всё взорвётся – мы ещё долго не улетим, пока всё починают...*

Пасажир 1: *Да мы тогда, вообще, не улетим!* [10].

Розсіяний тероризм, жертвою якого став «невинний» персонаж, акумулює страх, посилює резонансність і приводить до «оновлення духовних цінностей» (стійке переконання: захищення можна бути лише вдома):

Пасажир: *Ужас, безумие – что за время наступило, нигде не чувствуешь себя защищённым, только дома теперь...*

Пасажир 1: *Дома?*

Пасажир: *Только дома, теперь...*

Пасажир 2: *Дома?..*

Пасажир 1: *Держитесь* [10].

Водночас варто зазначити, що підірвати, ще більше змістити центр уваги до такого персонажа допомагає показ фрустраційних механізмів трансформації жертви в терориста. І такий процес переходу автори обумовлюють чітко прописаними ситуативними та особистісними компонентами.

Віктимізація у «Тероризмі» В і О. Преснякових розпочинається з народження негативних почуттів, агресії, які актуалізують «внутрішній тероризм». Наприклад, в першому акті п'єси, пасажири, що сидять біля входу в аеропорт, розмірковують над питанням проти кого спрямований теракт і приходять до висновку, що терористичний акт вже стався, причому:

Пасажир 2: *Но, в любом случае, – это уже взорвалось.*

Пасажир 1: *Да. Да. Взорвалось.*

Пасажир: *Как это? (Картинно оглядывается по сторонам). А где же тогда дым, осколки, руины? Где?*

Пасажир 1: *Это всё внутри.* [10].

Екзистенційні розмови про «внутрішній вибух» засвідчують народження комплексу жертви: гіпотетичний «вибух» породжений невіданням, притуплює почуття, призводить до мовчазної покори.

У російських драматургів натяк на провину може бути етапом, котрий провокує сплеск взаємної агресії. Так, у кабінеті психологічного розвантаження повісилася працівниця, причина – неясна, товариші по службі – у мовчанці. Співробітник заходить в офіс, «... (ставити бутылку с водой на стол, улыбается): Что все такие мрачные? Кто-то повесился? А далі відбувається непередбачене: «...Все работники офиса отвлекаются от собственных размышлений, оборачиваются на него чѐм ещё не подозревающего сотрудника; выдержав паузу, хором кричат на него» [10]. Стрес у працівників офісу викликає зовнішню агресію, а та, в свою чергу, породжує претензії та звинувачення.

Основна причина конструювання образу «пасіонарної» жертви у братів Преснякових – латентне прагнення суб'єкта створити вигідну для себе ситуацію задля досягнення поставленої мети. Механізм віктимізації «пасіонарних» жертв пов'язують з неправильною інтерпретацією подій, появою хибної мотивації та помилковою стратегічною метою персонажа. У четвертій дії бабуся дозволяє дочці одружитися з хлопцем-красенем «іншої національності», і в результаті – отримує психологічне насильство та неслухняного «внука терориста». Драматурги наголошують, джерелом загрози є не інші люди, а невдалий план «майбутньої» жертви. Щасливий шлюб дочки руйнує взаємини матері і дитини, приносить непорозуміння, страждання й біль, активізує побоювання про «старість»: «если я мешаю, если вам нужно, чтобы никто не мешал – пожалуйста – отправьте меня в дом престарелых» [10]. Жінка помічає й те, що зять-агресор накручує дочку проти матері, знайома ж радить їй вихід: «...Тут, кто первый решится – тот и победит! По одной ему таблетке в суп, или в чай – и через полгода – дочь, внук и любимая бабушка – счастливая семья! А от зятя – лишь хорошие воспоминания!» [10].

Симуляція толерантного ставлення сусідки до «Інших» штовхає «пасіонарну жертву» до «вишуканого» насильства (термін запропоновано М. Липовецьким [7]). Формування образу ворога, котрий обвинувачується у моральних злочинах, напряду виводиться з помилок минулого й консолідує сусідок на боротьбу з ідентифікованим супротивником: *1-ая женщина: Сама виновата...*

2-ая женщина: Я ещё, пока он ходит только начал к твоей, сразу сказала – он тебе устроит! Всё к рукам приберёт! Опоздала ты, прозвала! А сейчас мучайся!

1-ая женщина: Да... (хнычет).

2-ая женщина: Как ты, куда ты глядела! Он же какой национальности?! У них же в крови, у этих людей, командовать, покорять, а ты устроила кровосмешение...

1-ая женщина: Зато ребёнок красивый...

2-ая женщина: Красивый! И что? Такой же вырастет, как отец! Выродок [10].

У критичній ситуації детермінація поведінки «пасіонарної жертви» передбачає деконструкцію образу «ворога», що проходить такі етапи: актуалізацію, «приватизацію», дегероїзацію. На початковому етапі причиною появи зятя стало «щасливе» майбутнє дочки (образ ворога нейтральний); далі розгортається наростання спекуляцій довкола внука (образ зятя набуває негативних конотацій), і на завершальному – спільний побут з окупантом стає «мукою» (зять перетворюється у ворога, якого треба позбутися).

Процес віктимізації яскраво проглядається в епізодах, що описують «міметичне бажання» партнерів [2, с. 382]. Через імпліцитне неспівпадання любовної гри і згвалтування, накладання комічних і трагічних ситуацій, відбувається субверсивне оприявлення крайнього насилля. Таких персонажів можна назвати «жертвами-провокаторами», бо вони своєю несвідомою поведінкою продукують ситуацію насилля. Як результат: імітація згвалтування зв'язаної жертви героєм-коханцем з одного боку народжує ритуальне дійство, з іншого – здійснює пошук стійкого психічного ефекту – задоволення від інтимної близькості. Проілюструємо фрагментом, в якому амбівалентність почуттів підриває іманентну заданість ситуації: *Мужчина (продолжая говорить и связывать): ... что-то непознанное и страшно интересное лежит передо мною, связанное, и сейчас я надружаюсь над ним, и ничего мне за это не будет, потому что, в принципе, все по обоюдному согласию, хотя это вынесено за скобки (связав женщине ноги, мужчина ложится на нее; некоторое время не двигается, затем начинает половой акт)... Я был бы счастлив от этого, но мне все это не нравится, я не могу ничем таким увлечься...*

Женщина: У меня онемело все...

Мужчина: От колготок? Развяжешь?

Женщина: От слов твоих, они, я не знаю, как кандалы... [10].

Хитка межа між жертвою та ворогом, можливість потрапити в ситуацію «мішені» визначається міметичним бажанням та ситуативною характеристикою персонажа. Віктимність, тобто схильність особистості до входження в статус «жертви», посилюється через ситуацію/момент, що провокує або нівелює типову поведінку, спільність взаємної агресії, що пронизує публічний/приватний простір, виконання певної соціальної ролі.

Пасивність, емоційність, невпевненість у діях, занижена самооцінка, «комплекс невдахи», самозаглиблення, неспроможність розв'язати конфлікт, фрустраційна напруженість – ось ті ознаки, які відмежовують та виокремлюють «жертв» цькування від їхніх опонентів. Як приклад, наведемо сцену з п'ятої дії, що відбувається у роздягальні й презентує дихотомію виокремленості/вписаності у спільноту пожежників:

4-й: Что вам от меня надо?! Почему вы все время ко мне пристаёте?.. (Плачет.)

2-й: Потому что ты пельмень!

1-й: Равиолли!

2-й: Ты уши свои видел?

1-й: У тебя папа слон был? Мама в зоопарке слишком близко к клетке подошла, да? А потом ты родился!

2-й: Элефант!

3-й: Ладно, отстаньте от него! Пусть одевается и валит, он стонет так, я не могу уже!

2-й снова стегает 4-го полотенцем, тот прижимается к шкафу, молчит.

2-ой: Ну-ка, – постони! Постони!

Дев'янтна поведінка та поява чергового «мученика», страждальця сценарно й психологічно вмотивована. Комунікативне насильство віддзеркалює лише зовнішній контекст подій, внутрішній же активується завдяки маніпулятивній стратегії, в яку включені і жертва, і її кат, та засвідчується поведінкою персонажів, котрі легко вдаються до садизму й мазохізму.

У п'єсі «Тероризм» брати Преснякови концепцію конфліктної схеми «ворог/жертва» ускладнюють введенням так званих «дефензивних» жертв. Поняття «дефензивність» (від лат. defencio – оборонятися, захищатися) ввів психотерапевт М.Е.Бурно [1]. Воно співвідноситься з тими жертвами, які завдяки вродженим якостям: боягузству, вразливості, сором'язливості, тривожній навіюваності, схильності до сумнівів, почуттю провини, невпевненості, нерішучості, здатні захиститися на короткий проміжок часу. Поведінка «дефензивних» жертв зумовлена особистісним розвитком (так званою «Я-концепцією»). За драматургами, «дефензивні» жертви швидко стають пасивними, безпорадними в руйнівних зовнішніх обставинах, бо їх віктимна поведінка зумовлена інтеріоризацією:

Женщина: Ты что, ты нам завидуешь?

Четвёртая женщина: Ещё чего!

Женщина: Ты нам завидуешь! Какой ужас! А, главное, чему! (Берёт с её стола фото, разглядывает). Конечно, брат! Вылитый же ведь! Как мы раньше думали...

Четвёртая женщина: Положи на место!

Женщина: Успокойся!

Четвёртая женщина: Положи на место, я сказала!

Женщина: Ничего я ему не сделаю, успокойся!

Четвёртая женщина: Ты что, не поняла что ли? (Подскакивает к женщине, выхватывает из её рук фотографию).

Женщина: Да на, успокойся!

Четвёртая женщина: Дрянь! (Убирает фото в свою сумочку).

Женщина: Мерзавка [10].

Як бачимо, «вибух» персонажа спричинений кількома факторами: провокаційною поведінкою співробітників, демонстративністю дії, матеріальною зумовленістю, особистісною акцентуацією характеру опонента.

Аналізуючи процес віктимізації, варто звернути увагу на «крикошетних жертв» (термін належить В.Тулякову) насилля (вони з'являються практично в кожній дії). Поведінка таких жертв проєктується кількома чинниками: випадковістю потрапляння на місце злочину, завданою матеріальною шкодою, тяжкими моральними стражданнями, негативним впливом злочинних діянь: **Повилой мужчина:** Извините... мы забыли поводок... В прошлый раз мы забыли наш поводок в нашем кабинете... Мы гуляли и поняли что гуляем без поводка... Он, наверное, в моём кабинете, в комнате отдыха... она закрыта... а нам нужен поводок... И, кстати, почему комната закрыта, я же просил, чтобы, даже когда меня нет, каждый сотрудник мог отдохнуть, расслабиться...

Мужчина: Туда сейчас нельзя...

Повилой мужчина: Почему... у нас там ошейник...

Мужчина: Там повесилась наша сотрудница, туда сейчас нельзя...

Повилой мужчина: Вот как... А... ну, да – ну, да... я тогда...

Мужчина: Постойте, подождите, сейчас уже должны приехать, вы можете подождать, если он вам необходим... Её снимут, и отдадут вам ваш поводок...

Повилой мужчина: Да... (Машет рукой, хочет уйти, останавливается, оборачивается) Может быть, вам нужна моя помощь?

Мужчина: Да, пожалуй, нет, спасибо...

Повилой мужчина: Смотрите, мне не тяжело... [10].

Насильник/ворог/терорист у трактуванні братів Преснякових – упереджений і жорстокий чоловік, який бездушно спостерігає за ситуацією й характеризується авторитарною поведінкою; антагоніст, що інкорпорує деструктивний конфлікт; цинік, котрий проявляє невмотивовану поведінку. Зокрема, про це розлого сказано у ремарці до п'ятої дії п'єси: *На одной из скамеек перед раскрытой дверцей шкафа сидит мужчина атлетического сложения; выдавливая из продолговатого и объёмного тюбика на ладонь белый крем, он аккуратно смазывает им пальцы своих ног. Из соседнего шкафчика раздаётся нетерпеливый стук и треск, как будто там заперли кого-то, и он пытается выломать дверь изнутри...* [10]. Привернення уваги до поглядів і дій, моральне знищення жертви, свідоме руйнування індивідуальності «Іншого» сигналізують про еманацию зла в бутті такого персонажа.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Отже, узагальнюючи вищесказане, робимо висновок, що віктимізація – це деструктивний процес, котрий базується на проблемах професійної та рольової соціологізації, фізіологічних особливостях, стані психіки особистості, і демонструє тісний зв'язок між жертвою та її ворогом. У подальшому вирішення потребує питання комунікативного насилля.

Література:

1. Бурно М. Е. Сила слабых. *Человек*. 2006. № 1. С. 69–77.
2. Жирар Рене Вещи, сокрытые от создания мира / пер. с фр. (Серия «Философия и богословие»). Москва: Издательство ББИ, 2016. 533 с.
3. Жирар Р. Насилие и священное. Москва: Новое литературное обозрение, 2000. 400 с.
4. Жирар Р. Козел отпущения. Санкт-Петербург: Издательство Ивана Лимбаха, 2010. 336 с.
5. Кислова Л. С. «Апокалипсис нашего времени» в драматургии «уральской школы» (О. Богаев, В. Сигарев, В. и О. Пресняковы). *Литература Урала: история и современность: Объединенный музей писателей Урала*. Екатеринбург: АМБ, 2006. С. 406–412.
6. Леонов Б. Д., Василишин В. О., Пиріг С. В. Жертвы терроризму: віктимологічний аспект. *Інформація і право*. 2016. № 1(16). С. 117–123.
7. Липовецкий М. Н. Перформансы насилия: «Новая драма» и границы литературоведения. URL: <http://magazines.russ.ru/nlo/2008/89/li12-pr.html/>
8. Липовецкий М. Н., Боймерс Б. Перформансы насилия: литературные и театральные эксперименты «Новой драмы». Москва: Новое обозрение, 2012. 367 с.
9. Липовецкий М. Н. Театр насилия в обществе спектакля: Философские фарсы Владимира и Олега Пресняковых. *Новое литературное обозрение*. 2005. № 73. С. 27.
10. Пресняков В., Пресняков О. Терроризм. URL: <https://www.litmir.me/br/?b=22354&r>.
11. Туляков В. А. Віктимология (социальные и криминологические проблемы): монография. Одесса: Юрид. л-ра, 2000. 336 с.